

Rabitə sektorunu özəlləşdirmək sərfəlidirmi

Rövşən Ağayev

03.09.2020

İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün əvəzolunmaz mövqeyinə baxmayaraq, rabitə sektoru əlavə dəyər yaratmaq potensialı baxımından hələlik Azərbaycan iqtisadiyyatına nəzərəcarpacaq töhfə vermək gücündə deyil. 2019-cu ildə ÜDM-nin cəmi 1.8%-i rabitə və informasiya xidmətlərinin hesabına formalaşmışdır. Bununla belə, son 10 ildə bu sektor real böyümə tempi ən yükək olan 2 iqtisadi fəaliyyət sahəsindən biridir (digər sahə isə turizmdir).

[Eləcə də bax: Forbes jurnalı SOCAR-ın özəlləşdirilməsi məsələsindən yazır – Bəs bu realdır mı?](#)

[FED.az](#) xəbər verir ki, Dövlət Statistika Komitəsinin 2010-cu ilin müqayisəli qiymətləri ilə apardığı hesablamağa görə, 2010-2018-ci illərdə real böyümə ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üzrə 9%, ticarət üzrə 41%, kənd təsərrüfatı üzrə 24%, emal sənayesi üzrə 20%, tikinti üzrə 19% təşkil etdiyi halda, rabitə və informasiya sektor real olaraq 2 dəfə artıb.

Rabitə xidmətlərinin strukturunda isə əsas yeri mobil telefon rabitəsi tutur. Doğrudur, 2010-2018-ci illərdə mobil telefon rabitəsinin sektorun ümumi xidmətlərində payında azalma davam edib və 72.2%-dən 60,9%-ə enib. Şübhəsiz ki, telefon xidmətlərinin bazar payının azalması internetin sürətli inkişafı ilə bağlıdır. Həm mobil, həm də sabit telefon şəbəkəsi üzərindən internet xidmətlərinin genişlənməsi, istər ev təsərrüfatlarının, istərsə də biznesin müxtəlif proqramlar (WhatsApp, Signal, Facebook və s.) üzərindən görüntüləmə və səsli danışmaq imkanlarının yaranması telefon xidmətlərinə tələbatı azaldıb.

İnternet üzərindən ünsiyyət qurmaq üçün xidmətlərin təklif edilməsi ölkədaxili sabit telefon şəbəkəsinin və beynəlxalq telefon rabitəsinin də bazarda tutduğu yeri əhəmiyyətli dərəcədə sıxışdırıb. 2010-2018-ci illərdə şəhərlərarası və beynəlxalq telefon rabitəsinin rabitə xidmətlərində payı 15.7%-dən 3.5%-ə, ölkədaxili sabit telefon şəbəkəsinin xüsusi çəkisi isə 4.9%-dən 4.6%-dən enib.

Rəsmi statistik məlumatlardan göründüyü kimi 2010-cu ildə 3 telefon xidmət növü – mobil rabitə, ölkədaxili sabit şəbəkə və beynəlxalq (həmçinin şəhərlərarası) telefon xidmətlərinin ümumi dəyəri 1009 mln. manat və ya bütün rabitə xidmətlərinin dəyərinin 92,7%-ni təşkil etdiyi halda, 2018-ci ildə telefon xidmətlərinin dəyəri 995 mln. manata enmişdi (1,4% azalma). Halbuki həmin dövrdə internet xidmətlərinin dəyəri 103 mln. manat (təxminən 3.5 dəfə) artaraq 145 mln. manata yüksəlmişdir. Təhlil aparılan dövrdə rabitə xidmətlərinin dəyərinin 354 mln. manatlıq ümumi artımının təxminən üçdə biri internet xidmətlərinin sürətli artımı ilə bağlı olmuşdur.

Telefon xidmətləri bazarının əsas aktyorları: dövlət və özəl sektor

Azərbaycanın telefon xidmətləri sektorunda həm dövlət, həm də özəl rabitə müəssisələri fəaliyyət göstərir. Dövlət müəssisələri ilə paralel özəl operatorlar telefon xidmətləri sektorunun hər 3 segmentində - mobil və sabit şəbəkə ilə telefon xidmətləri, eyni zamanda internet xidmətlərində mövcuddurlar.

Azərbaycanda 4 mobil telefon operatoru fəaliyyət göstərir. Onlardan 2-ü tamamilə özəl sektora məxsusdur - "Azerfon" və "Baksell" şirkətləri. Digər 2 şirkətdə "Azərsell" və "Naxtel" şirkətlərində dövlət də iştirak edir.

"Naxtel"də dövlət payının həcmilə bağlı açıq informasiya mənbələrində hər hansı məlumat yoxdur. Şirkətin saytında yalnız qurumun 2015-ci ildə təsis edildiyi, 2017-ci ildən xidmətlər göstərməyə başladığı barədə informasiya var. Lakin "Azərsell" şirkətinin 51.3%-lik payını 222 milyon avro qarşılığında 2018-ci ilin mart ayından dövlət mülkiyyətinə keçməsinə dair şirkətin öz saytında məlumat açıqlanıb. "Azərsell"də dövlət payı Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tabeliyində olan "AzInTelecom"una aiddir.

"Azerfon" və "Baksell" şirkətlərinin bazar payı birlikdə 50%-ə yaxındır. "Azerfon" rəsmi açıqladığı məlumatlarda abunəçi sayı barədə məlumat yoxdur, lakin digər şirkətlərin məlumatları əsasında bu göstəricini müəyyən etmək mümkündür. Məsələn, "Azərsell" şirkəti 5 mln. nəfər, "Baksell" şirkəti isə 3 mln. nəfərdən bir qədər artıq, "Naxtel" şirkəti isə 65 minə yaxın abunəçisi olduğunu açıqlayıb. Rəsmi statistikaya görə, bütün mobil telefon abunəçikərinin sayının 10.4 mln. nəfərə yaxın olduğunu nəzərə alsaq, deməli, "Azerfon" şirkətinin abunəçilərinin sayı 2.2-2.3 mln. nəfər intervalında dəyişir. Bu məlumatlardan çıxış etsək, abunəçi sayına görə bazarın 48%-i "Azərsell", 29.4%-i "Baksell", 22%-i "Azerfon", 0.6%-i isə "Naxtel" şirkətlərinə məxsusdur. Əldə olunan gəlirlərə görə bazar payının müəyyən edilməsi üçün isə zəruri informasiyalar yoxdur. Belə ki, "Azərsell" istisna olmaqla yerdə qalan digər 3 mobil operatorun maliyyə hesabatları açıq deyil. "Azərsell" in 2018-ci il maliyyə hesabatına görə, şirkətin ümumi gəliri 421.2 mln. manat olub. Rəsmi statistik məlumata görə, 2018-ci ildə bütün mobil telefon xidməti bazarı üzrə məcmu gəlirin 878 mln. manat olduğunu nəzərə alsaq, deməli "Azərsell" bazar üzrə bütün mədaxilin 48%-ni sahib olub. Bu fakt onu göstərir ki, abunəçi sayına əsasən bazar payı gəlirlərə əsasən bazar payı göstəricisinə uyğundur.

Mobil telefon bazarından fərqli olaraq sabit şəbəkə telefon xidmətlərində dövlət sektoru dominantdır. Statistik məlumatlar göstərir ki, sabit şəbəkə telefon xidmətləri bazarında 7 şirkət fəaliyyət göstərir. Onlardan 3 dövlət şirkəti ("Aztelekom" MMC, "Bakı Telefon Rabitəsi" MMC və "Naxçıvan Telekom" MMC), yerdə qalan 4 müəssisə isə özəldir.

Say etibarlı ilə özəl sabit şəbəkə telefon şirkətləri üstün paya malikdir – 2018-ci ildə xidmət təklif edən 7 şirkətdən 4-ü və ya 57%-i qeyri-dövlət müəssisələri olub. 2010-2017-ci illərdə isə 6 şirkətdən 3-ü özəl sektora aid olmuşdur. Lakin bazar payı ilə bağlı digər göstəricilərdə özəl sabit şəbəkə şirkətlərinin xüsusi çəkisi çox aşağıdır. 2010-2018-ci illərdə özəl operatorların xüsusi çəkisi sabit şəbəkə xidmətlərinin dəyərində 35,7%-dən 8,4%-ə, ATS-lərin sayında 1.1%-dən 0.3%-ə, nömrə tutumunda 7.8%-dən 4,8%-ə, aktiv istifadə olunan nömrələrdə 7.4%-dən 4,4%-ə enmişdir. Mütləq rəqəmlərlə təhlil

aparılan dövrdə özəl ATS-lərin sayı 16-dan 6-ya azalmış, dövlət ATS-lərin sayı 1378-dən 1943-ə yüksəlmiş, telefon xidmətlərdən əldə edilən gəlirlərin məbləği özəl sektor üzrə 18.9 mln. manatdan 5.5 mln. manata enmiş, dövlət sektoru üzrə 34.1 mln. manatdan 60.2 mln. manatadək artmış, aktiv istifadə olunan nömrə sayı özəl sektor üzrə 106.2 mindən 64 minə endiyi halda dövlət müəssisələri üzrə 1333.4 mln. ədəddən 1398.4 minə yüksəlmişdir. Beləliklə, bazar payını xarakterizə edən əsas göstəricilərdən çıxış etsək, sabit şəbəkə xidmətlərində dövlət sektorunun payı 95%-ə yaxındır.

Özəl sektora məxsus internet xidmətləri təqdim edən şirkətlər say etibarlı ilə daha çoxdur. Rəsmi statistik məlumatlara görə, 2010-2018-ci illərdə internet xidməti göstərən ümumi müəssisələrin sayı 28-dən 41-ə, o cümlədən özəl operatorların sayı isə 28-dən 41-ə yüksəlib.

Bu dövr ərzində dövlət sektorunda internet xidməti göstərən operatorların sayı dəyişməz qalıb – 3 şirkət. Bu şirkətlər əsasən həm də sabit şəbəkə telefon xidməti göstərən şirkətlərdir (Aztelemekomnet, Bakinternet və Azdatakom). Bura yalnız pərəkəndə xidmətlər bazarını iştirakçıları daxildir.

Beynəlxalq internet trafikinin ölkəyə çatdırılmasını təmin edən şirkətlərin fəaliyyəti ayırıdır və bu sahədə cəmi 2 şirkət – “Delta Telekom” və “Azərtelekom” fəaliyyət göstərir ki, onların hər ikisi özəl sektora məxsusdur. Bu şirkətlər beynəlxalq naqilli telefon əlaqəsini, internet, eləcə də məlumat və səs ötürülməsini təmin edir, əhaliyə və biznesə internet xidməti təklif edən operatorlara internet kanalları (topdansatış internet) açır.

Rəsmi statistika yalnız şəhərləarası və beynəlxalq telefon rabitəsi xidmətləri bazarında özəl sektora dair məlumat açıqlamır. Bu bazarda xidmələrin dəyəri 2010-2018-ci illərdə 3 dəfədən çox azalara 170 mln. manatdan 51 mln. manata qədər enmişdir.

Dövlət rabitə müəssisələrində mövcud idarəetmə və hesabatlılıq

Telekommunikasiya sektorunda mövcud olan bütün dövlət şirkətləri (“AzInTelecom”, “Aztelemekom” və “Bakı Telefon Rabitəsi”) təşkilati-hüquqi formasına görə məhdud məsuliyyətli cəmiyyət (MMC) kimi fəaliyyət göstərir. NK-nin 12.07.2012-ci tarixli 292 sayılı Qərarına əsasən, bu şirkətlər Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin strukturuna daxil deyil, lakin birbaşa tabeliyindədir.

Mülki Məcəllənin 87-ci maddəsinə əsasən, MMC bir və ya bir neçə şəxs (fiziki və (və ya) hüquqi şəxs) tərəfindən təsis edilən, nizamnamə kapitalı nizamnamə ilə müəyyənləşdirilmiş miqdarda paylara bölünən cəmiyyət məhdud məsuliyyətli cəmiyyət sayılır. MMC-lərin iştirakçıları onun öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşıyır və cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün qoyduqları vəsaitin dəyəri həddində risk daşıyırlar. Məcəllənin 91-ci maddəsinə əsasən, MMC-lərin ali orqanı iştirakçıların ümumi yığıncağıdır. Bir iştirakçısı olan cəmiyyətdə cəmiyyətin ümumi yığıncağının səlahiyyətləri iştirakçı tərəfindən təkbaşına həyata keçirilir. Cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulduğu halda, habelə ictimai əhəmiyyətli qurumlarda cəmiyyətin direktorlar şurası (və ya müşahidə şurası) və ya təftiş komissiyası (müfəttiş) yaradılır. “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunun 2.1.9-cu maddəsinə və “İctimai əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirən hüquqi şəxslərin

siyahısının təsəvviri haqqında" NK-nin 01.09.2016-cı il 338 sayılı Qərarına əsasən publik hüquqi şəxslər, kredit və sığorta təşkilatları, investisiya fondları və telekommunikasiya müəssisələri ictimai əhəmiyyətli qurumlar sayılır.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətdə onun fəaliyyətinə cari rəhbərliyi həyata keçirən və iştirakçılarının ümumi yığıncağına hesabat verən icra orqanı (kollegial və (və ya) təkbaşına) yaradılır. Cəmiyyətin kollegial icra orqanının rəhbəri və üzvləri və ya cəmiyyətin təkbaşına fəaliyyət göstərən icra orqanının rəhbəri onun iştirakçıları olmayanların sırasından da seçilə bilər. Məcəllənin 91-1.-ci maddəsinə əsasən MMC-lərin direktorlar şurası (müşahidə şurası) cəmiyyətin ümumi yığıncaqlar arasındakı dövrdə onun icra orqanının fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Əgər nizamnamədə təftiş komissiyasının seçilməsi (müfəttişin təyin edilməsi) nəzərdə tutulmamışdırsa, bu Məcəlləyə uyğun olaraq təftiş komissiyasının (müfəttişin) səlahiyyətləri direktorlar şurasına (müşahidə şurasına) verilə bilər. Direktorlar şurasının sədri onun iclaslarını üç ayda bir dəfədən az olmayaraq çağırır və iclaslara sədrlik edir, iclasda hər üzv bir səsə malik olmaqla, qərarlar sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Məcəllənin 91-2.-ci maddəsinə əsasən, MMC-nin kollegial icra orqanı yalnız fiziki şəxslərdən ibarət ola bilər.

Telekommunikasiya sektorunda mövcud olan aparıcı dövlət müəssisələrində menecment strukturunun hətta formal hüquqi tələblər baxımından korporativ idarəetmə modelinin elementlərinə nə dərəcədə uyğun gəldiyini dəyərləndirmək demək olar ki, mümkünsüzdür. İlk növbədə ona görə ki, bu şirkətlərin heç birinin idarəetmə strukturuna dair informasiyalar, onların fəaliyyətini tənzimləyən əsas sənəd (Nizamnamə) ictimaiyyət üçün əlçatan mənbələrdə mövcud deyil. Müvafiq qurumların internet saytlarında idarəetmə strukturu və onların fəaliyyətini tənzimləyən əsas hüquqi sənədlərlə bağlı heç bir məlumat yerləşdirilməyib.

Hətta formal olaraq Nizamnamə Müşahidə Şurasının mövcudluğunu nəzərdə tutsa belə, İƏİT-nin "Dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmə Qaydaları"nın tələblərinə uyğun olaraq dövlət telekommunikasiya şirkətləri özəl mülkiyyətə aid MMC-lərdən bir sıra əlamətlərinə görə fərqləndiyi halda korporativ idarəçilik modelini tətbiq edə bilər. Həmin əlamətlərə daxildir:

- **Şuranın, icra orqanının və müvafiq tənzimləyici nazirliyin (agentliyin) dəqiq müəyyən edilən səlahiyyətləri;**
- **Müşahidə Şurasının təsdiqlənən tərkibi və digər idarəetmə orqanları ilə əlaqələrini tənzimləyən dəqiq hüquq normaları;**
- **Bütün maraqlı tərəflərə, o cümlədən işçilərə qərar qəbulu ilə bağlı verilmiş səlahiyyətlərin çərçivəsi;**
- **Məlumat açıqlığına, hesabatlılığa və şəffaflığa dair müəyyən edilmiş dəqiq tələblər.**

Qaydalarda dövlət müəssisələrində fəaliyyət göstərməli olan Müşahidə Şuralarına qarşı dəqiq tələblər də müəyyən edilib. Şuralarının gücləndirilməsi və keyfiyyətinin artırılması dövlət müəssisələrinin korporativ idarəetmə təcrübələrinin

təkmilləşdirilməsində fundamental addımdır. Bu təsisatlar şirkətin fəaliyyətinə görə əsas məsuliyyət daşıyan element kimi müəyyənləşdirilməli, onlar strateji idarəetmə funksiyasını yerinə yetirmək, həmçinin və menecmentin fəaliyyətinin monitorinqini aparmaq üçün lazım olan səlahiyyətlərə, səriştəyə və obyektivliyə malik olmalıdırlar. MŞ-larının hesabatları təşkilatı məsələlər, maliyyə fəaliyyəti, mühüm risk faktorları, mühüm hadisələr, maraqlı tərəflərlə əlaqələr və koordinasiya və ya sahiblik edən təşkilat tərəfindən verilən göstərişlərin təsiri barədə məlumat verməli və onları şərh etməlidir. Öz rollarını yerinə yetirmək üçün MŞ ümumi korporativ məqsədlər çərçivəsində korporativ strategiyanı müəyyən etməli, monitorinqini aparmalı və nəzərdən keçirməli, fəaliyyəti qiymətləndirmək üçün müvafiq meyarlar yaratmalı və əsas riskləri müəyyən etməli, maliyyə hesabatlarının dövlət müəssisəsinin cari fəaliyyətini və əlaqədar riskləri düzgün əks etdirdiyini təmin etməklə, açıqlama və məlumatın çatdırılması prosesini monitorinq etməli, menecmentin fəaliyyətini qiymətləndirməli və ona nəzarət etməlidir.

Dövlət müəssisələrinin MŞ-larının əsas funksiyalarından biri Baş İcraçı Direktorun təyin edilməsi və işdən azad edilməsi olmalıdır. Bu səlahiyyət olmadan DMM-lərin şuraları üçün monitorinqlə bağlı funksiyalarını tam yerinə yetirmək və dövlət müəssisəsinin fəaliyyətinin nəticələrinə görə məsuliyyət hiss etmək çətindir. Dövlətin əsas səhmdar olduğu bəzi təcrübələrdə yeganə mülkiyyətçi Baş İcraçı Direktoru birbaşa təyin edə bilər. Lakin bu halda MŞ-ları ilə məsləhətləşmə əsas şərtədir. Həmçinin belə şəraitdə Baş İcraçı Direktorun təyin edilməsi qaydaları və prosedurları şəffaf olmalı, peşəkarlıq meyarlarına əsaslanmalıdır.

Fəaliyyəti araşdırılan dövlət telekommunikasiya müəssisələrinin hesabatlılıq və məlumat açıqlığı təcrübəsi də İÖİT-nin korporativ idarəetmə standartlarına cavab vermir. Həmin standartlara əsasən, dövlət müəssisələrinin ictimaiyyət üçün açıqlanan hesabatları şirkətin ümumi fəaliyyəti və onun nəticələri, dövlətdən alınmış maliyyə yardımları və ya dövlətdən alınmış təminatlar barədə müfəssəl informasiyaları özündə əks etdiməlidir.

Artıq milli qanunvericilikdə də dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi üzrə standartlar müəyyənləşdirilib. Nazirlər Kabinetinin 04.06.2019-cu il 257 sayılı qərarı səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərində korporativ idarəetmə qayda və standartları müəyyən edir. Lakin sənədin adından göründüyü kimi bu normativ-hüquqi çərçivə səhmdar cəmiyyətlərə aiddir, dövlətin telekommunikasiya şirkətləri isə məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərdir. Qaydaların bütün istinasız olaraq bütün dövlət müəssisələrini əhatə etməsi üçün ya telekommunikasiya şirkətləri təcili olaraq səhmdar cəmiyyətlərə çevirilməlidir, ya da həmin hüquqi normalar dövlət mülkiyyətində olan MMC-lərə də şamil edilməlidir. Sənəddə səhmdar cəmiyyətlərdə korporativ idarəetmənin standartları kimi aşağıdakılar müəyyən edilib:

- **dövlət tərəfindən səhmdar funksiyasının effektiv şəkildə icrası;**
- **effektiv fəaliyyət göstərən Müşahidə Şurasının (Direktorlar Şurası) təşkili;**
- **səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin şəffaflığının təminatı;**

- **səmərəli və çevik icra sisteminin təşkili;**
- **risklərin effektiv idarə edilməsi sisteminin formalaşdırılması;**
- **korporativ idarəetmə prinsiplərinə riayət olunmasının təşkili;**
- **korporativ sosial məsuliyyət.**

Qaydalara əsasən dövlət mülkiyyətində olan səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyətini ümumi nəzarəti həyata keçirən Direktorlar Şurasının (Müşahidə Şurası) yaradılması, şəffaflığın təmin edilməsi üçün beynəlxalq tələblərə uyğun maliyyə hesabatlarının tərtibi və açıqlanması mühüm tələblər kimi əks olunub.

Azərbaycanın telekommunikasiya sektorunda fəaliyyət göstərən aparıcı şirkətlərinin hesabatlarının təhlili göstərir ki, bu sahədə nəinki korporativ idarəetmə ilə bağlı beynəlxalq standartların, eləcə də milli qanunveriliyin tələbləri ödənmir. **Əvvəla**, bu şirkətlərin heç birinin nizamnamə məqsədlərinə uyğun fəaliyyətlərinə və onların nəticələrinə dair ümumi hesabat ümumiyyətlə açıqlanmır. Xüsusilə də bu cür hesabatlarda göstərilən xidmətlər, onların strukturu, həcmi, dinamikası, coğrafi bölgüsü barədə informasiyaların olması çox mühümdür. **Digər tərəfdən** isə “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunun 8-ci maddəsi ictimai əhəmiyyətli qurumların öz maliyyə hesabatlarını beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına uyğun hazırlanmasını və yayılmasını tələb edir. Bu standartlar görə, maliyyə hesabatlarına maliyyə riskləri və onların idarə edilməsi, əlaqəli tərəflərlə əməliyyatlar, pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri, ticarət və sair kreditor borcları, borc öhdəlikləri, cari və uzunmüddətli aktivlər, əmlak, tikili və avadanlıqlar, gəlirlərin kateqoriyalar üzrə analizi, xərclərin kateqoriyalar üzrə analizi, ödənilən vergilər, asılı müəssisələrə investisiyalar, kapitalda dəyişikliklər, fəaliyyət seqmentləri üzrə maliyyə məlumatları, maliyyə gəliri, maliyyə xərcləri və s. barədə çox geniş məlumatlar daxil edilməlidir.

“Mühasibat uçotu haqqında” Qanunun maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsilə bağlı müddələrinin icrasını təmin etmək məqsədilə NK-nin 27.05.2010-cu il 97 sayılı qərarı ilə “Kommersiya təşkilatlarının illik maliyyə hesabatlarının və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsi və dərc edilməsi Qayadaları” təsdiqlənib. Sənədin 1.3-cü maddəsi ictimai əhəmiyyətli qurumların maliyyə hesabatlarını beynəlxalq standartlara uyğun tərtib etməli olduğunu vurğulayır. Öz növbəsində, Qaydanın 2-ci maddəsi maliyyə hesabatlarının tərkibini müəyyən edir. Belə ki, ictimai əhəmiyyətli qurumların açıqladığı maliyyə hesabatları müəssisənin ümumi maliyyə vəziyyəti, mənfəət, zərər və digər məcmu gəlirin həcmi, kapitalda dəyişikliklər, pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə ətraflı və izahedici qeydlərlə yayılmalıdır. Sənədin 5-ci maddəsinə əsasən, ictimai əhəmiyyətli qurumlar öz maliyyə hesabatlarını auditor rəyilə birlikdə internet səhifəsində yaymalıdır.

“Aztelekom” MMC və “Bakı Telefon Rabitəsi” MMC-nin maliyyə hesabatları son dərəcə məhdud informasiya təqdim edir. “Aztelekom” MMC-nin ən son hesabatı 2019-cu ilə, “Bakı Telefon Rabitəsi” MMC-nin son hesabatı isə 2018-c ilə aiddir. Bu hesabatların hər ikisi eyni struktura və məlumat tutumuna malikdir, yalnız müəssisələrin ümumi gəlir və xərcləri, onların məhdud səviyyədə strukturu barədə məlumat açıqlayır.

“Azİntelekom” MMC-nin maliyyə hesabatı bu 2 şirkətlə müqayisədə daha əhatəlidir. Qurumun ən son maliyyə hesabatı 2018-ci ilə aiddir. Bu hesabatda cari və uzunmüddətli aktivlər, onların strukturu, cari və uzunmüddətli öhdəliklər, kapital və mənfəət barədə məlumatlar əks olunub.

Şirkətlərin dövlət büdcəsi qarşısında öhdəlikləri, tədiyə növləri üzrə öhdəliklərin strukturu barədə də hesabatlarda hər hansı məlumat açıqlanmır. Eyni zamanda şirkətlərin öz gəlir mənbələri və borclanma hesabına hesabına həyata keçirdikləri investisiya layihələri barədə də məlumatlar ictimaiyyət üçün qapalıdır.

Dövlət müəssisələrinin maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanması yalnız şəffaflıq baxımından önəmli deyil. Bu cür hesabatlar həmçinin adıçəkilən subyektlərin fəaliyyətinin səmərəliliyini də ölçmək baxımından zəruri məlumat bazası formalaşdırır. Artıq ötən ildən etibarən fəaliyyətin səmərəliliyinin ölçülməsi dövlət təsərrüfat subyektləri üçün hüquqi öhdəliyə çevrilib. Belə ki, Nazirlər Kabinetinin 04.06.2019-cu il 257 sayılı qərarı ilə “Paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi Qaydası” təsdiqlənib. Həmin qaydalara uyğun olaraq təklif olunan indikatorlar əsasında aparılan qiymətləndirmənin nəticəsinə görə, səmərəlilik əmsalı 50%-dən aşağı olduqda, dövlət şirkətlərinin fəaliyyəti qeyri-kafi, 100% olduqda çox yüksək qiymət alır (o cümlədən, 50-70% intervalı kafi, 70-90% arası yaxşı). Ümumilikdə fəaliyyətin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün əsas və əlavə qruplarda olmaqla 23 indikatorun tətbiqi nəzərdə tutulur. Bura vergidən öncəki mənfəətlilik səviyyəsi (EBİTDA), əməliyyat xərclərinin əsas əməliyyat gəlirlərinə nisbəti, cəlb edilmiş kapitalın rentabelliği, səhmdar kapitalın rentabelliği, səhmdar investisiyalarının gəlirliliyi, aktivlərin rentabelliği, mütləq likvidlik əmsalı, əmək məhsuldarlığı, ödəmə qabiliyyətliliyi əmsalı, dividend ödənişi əmsalı, istehsal güclərinin istifadə əmsalı, enerji səmərəliliyi və s. daxildir.

Rabitə sektorunda idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi perspektivləri

Avropa ölkələrində, hətta postsosialist ölkələrdə telekommunikasiya müəssisələrinin, xüsusən dövlət inhisarında olan sabit telefon şirkətlərinin özəlləşdirilməsi geniş yayılmış təcrübədir. Bu ölkələrdə 1990-2000-ci illərdə aparıcı telekommunikasiya şirkətlərinin özəlləşdirilməsi zamanı fərqli yanaşmalar olmuşdur. Məsələn, “MacarTelekom”un 67%-i, “BelçikaTelekom”un 49.9%-i, “CexTelekom”un 27%-i özəlləşdirilmişdi. Bu təcrübələrdə orta qənaətinə isə istinasiq olaraq özəlləşdirən tərəfin xarici investor olmasıdır.

Türkiyədə sektorun aparıcı oyunçusu olan “Türktelekom”un dövlətsizləşdirilməsinə 2000-ci illərin əvvəlindən start verilmişdi. Hazırda həm sabit telefon, həm mobil telefon, həm də internet xidmətləri göstərən “Türktelekom”un paylarının 55%-i “LYY Telekomünikasyon A.Ş” şirkətinə, 30%-i dövlətə (o cümlədən, 25%-i Maliyyə və Xəzinə Nazirliyinə, 5%-i Türkiyə Varlıq Fonduna), 15%-i isə fond birjası vasitəsilə sərbəst bazara buraxılan səhmlərin sahiblərinə məxsusdur. “LYY Telekomünikasyon A.Ş” Türkiyənin 3 bankı (İş Bankası, Akbank və Garantibank) tərəfindən orta qurulan şirkətdir.

Azərbaycanda da son 20 ildə dövrü olaraq telekommunikasiya sektorunda islahatlar hökumətin diqqət mərkəzində olub. İlk dəfə ölkə prezidentinin 29.03.2001-ci il 671 sayılı sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı»na uyğun olaraq Rabitə Nazirliyinin bir sıra bir sıra müəssisə və obyektlərinin özəlləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Sərəncama görə, hazırda telekommunikasiya bazarında hökmran mövqə tutan “Bakı Telefon Rabitəsi” və «Aztelekom» MMC-lər özəlləşdirməyə açıq elan edilməli idi. Qəbul edilən sənəddə göstərilirdi ki, adıçəkilən müəssisələrin özəlləşdirilməsində yerli investorlarla yanaşı xarici investorların da iştirakına icazə verilir.

Lakin ötən dövrdə bu 2 şirkətin dövlətsizləşdirilməsini nəzərdə tutan sərəncam icra edilməmiş qaldı. Bu müddətdə dəyişən yalnız onların təşkilati-hüquqi statusu oldu. İstehsalat birliyi kimi fəaliyyət göstərən «Aztelekom» 2015-ci ilin iyul ayında, “Bakı Telefon Rabitəsi” isə 2017-ci ilin iyul ayında məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərə çevrildilər.

2016-cı ildə telekommunikasiya sektorunda islahatlar yenidən hökumətin gündəliyinə qayıtdı. Ölkə prezidentinin 06.12.2016-cı il 1138 sayılı fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” təsdiqləndi. Xəritədə qeyd edilir ki, telekommunikasiya sektorunda liberal bazar prinsipləri əsasında ədalətli rəqabət mühitinin yaradılması, şəffaf və səmərəli tənzimləmə mexanizmlərinin və prosedurlarının müəyyənləşdirilməsi və tətbiqi islahatın əsas vəzifələrindən biridir. Bu qəbildən olan islahatların 2 əsas istiqaməti kimi aşağıdakılar müəyyən edilib:

- i. **Sektor üzrə idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi;**
- ii. **Telekommunikasiya bazarının liberallaşdırılması**

İdarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi ilk növbədə müstəqil tənzimləmə orqanının yaradılmasını nəzərdə tutur. Hazırda ölkədə telekommunikasiya sektorunda tənzimləyici funksiyasını həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikasının Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyidir (RYTN). Paralel olaraq RYTN tabeliyində olan təşkilatlar vasitəsilə telekommunikasiya sektorunda əsas aktyorlardan biri kimi iştirak edir. Yol Xəritəsində qeyd edilir ki, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsasən, müstəqil tənzimləyici qurum telekommunikasiya sektorunu tənzimlədikdə bazarın inkişafına və daha çox investisiya qoyulmasına zəmin yaranır.

Beynəlxalq təcrübədə telekommunikasiya sektoru üzrə tənzimləyici qurum bir sıra mühüm funksiyalar həyata keçirir. Məsələn, telekommunikasiya bazarının formalaşdırılması və inkişafının təmin edilməsi əsas funksiyalardan biridir. Tənzimləyici orqan bazarda tələb olunan iştirakçıların sayının müəyyən edilməsi üzrə qiymətləndirmələr aparır, bazar subyektlərinə lisenziyaların verilməsi, bazar iştirakçılarına nömrə resurslarının ayrılması və operatorlar arasında nömrə daşınması kimi məsələləri tənzimləyir. Eyni zamanda, bazar faktorları və tərəflərin mənafeləri nəzərə alınmaqla, rüsum və qiymətlərin (tariflərin) tənzimlənməsini, habelə sektor daxilində iştirakçıların fəaliyyəti ilə bağlı digər zəruri tənzimləmələri də həmin qurum həyata keçirir.

Onun daha vacib funksiyası İKT üzrə strateji məqsədlərə nail olunmasıdır. Belə məqsədlərə tənzimləyici qurum tərəfindən xidmət keyfiyyətinə nəzarət, istehlakçıların maraqlarının qorunmasını, keyfiyyət standartlarının və əhatə dairəsinə dair optimal tələblərin müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər daxildir.

Hökumətinin yanaşması budur ki, Azərbaycanda da telekommunikasiya sektoru hər hansı mərkəzi hakimiyyət orqanının nəzarəti altında olmadan müstəqil yaradılmalıdır. Çünki tabeçilik olarsa, verilmiş qərarlar həmin mərkəzi icra hakimiyyəti orqanın qərarları ilə ziddiyyət təşkil etdikdə həmin qərarların ləğvi qaçılmazdır. Bundan əlavə, mərkəzi hakimiyyət orqanının tabeliyində çoxlu qurumlar var və tənzimləyici qurum da müstəqil olmadıqda sektorda rəqabət mühitini təmin etmək üçün həmin qurumların maraqlarını uzlaşdırmadan hər hansı avtonom addımlar ata bilməyəcək. Yol Xəritəsində nəzərdə tutulmuşdu ki, 2017-2020-ci illər ərzində müstəqil tənzimləyici orqanın fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar hazırlanmalı və təsdiqlənməli idi. Xəritədə qeyd edilirdi ki, islahatlarla bağlı yaradılmış işçi qrup 2017-ci ildə Azərbaycanda telekommunikasiya sektorunun inkişafı ilə bağlı çərçivə planını və tənzimləmə funksiyalarını müstəqil tənzimləyici qurumun həyata keçirməsi üçün müvafiq qurumun yaradılmasına dair məsələləri əhatə edən üçillik keçid planı hazırlayacaqdır. Üçillik keçid dövrü ərzində isə tənzimləyici qurumun vəzifə və funksiyalarını RYTN icra edəcəkdir. Artıq 2020-ci il son yaxınlaşır, amma bu istiqmətdə hansısa addımların atılmasına dair nə ictimaiyyət üçün açıqlanan hər hansı rəsmi sənəd və ya informasiya yoxdur.

Telekommunikasiya sektorunda liberallaşdırma islahatları ilə bağlı Yol Xəritəsində 2 əsas tədbir nəzərdə tutulmuşdu: beynəlxalq internet kanallarına qoşulan operatorların sayının artırılması və sektorda özəlləşdirmə.

Hazırda beynəlxalq internet trafikinin ölkəyə gətirilməsi üzrə xidmətləri 2 şirkət həyata keçirir və Xəritədə həmin operatorların sayının 3-ə çatdırılması hədəflənir. Bu hədəfə də 2020-ci ilə qədər yetişmək nəzərdə tutulmuşdu.

Telekommunikasiya sektorunda özəlləşdirməyə gəldikdə, Yol Xəritəsində qeyd edilir ki, Azərbaycanda sabit şəbəkədə genişzolaqlı xidmətlərin 50 faizdən çoxu azsaylı bazar subyektləri tərəfindən təqdim edilir. Genişzolaqlı şəbəkə bazarının liberallaşdırılması ölkədə rabitə əlaqəsinin gücləndirilməsi istiqamətində əsas təkanverici amillərindən biri ola bilər. Beynəlxalq təcrübədə dünya ölkələri bazarlarda rəqabət mühiti yaratmaqla, iştirakçıların paylarının effektiv tənzimlənməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirirlər. Buna görə də Azərbaycanın telekommunikasiya bazarında müşahidə edilən meyillər bu trendə orta və uzunmüddətli perspektivdə uyğunlaşdırılmalıdır. Sənəddə vurğulanır ki, region ölkələrində sabit genişzolaqlı xidmət üzrə yüksək xüsusi çəkiyə malik bazar iştirakçılarının bazar payları 2010–2015-ci illərdə azaldığı halda, Azərbaycanda belə iştirakçılar öz abunəçi bazasını genişləndirməklə bu göstəricini 2010-cu ildəki 40 faizdən 2015-ci ildə 66 faizədək artırmışlar

Hökumət hesab edir ki, beynəlxalq təcrübəyə istinad edilsə, bazarın liberallaşdırılması xidmətlərin qiymətlərinin optimallaşmasına, investisiya qoyuluşlarının həcmnin və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bazar iştirakçıları arasında liberallığın artırılması, rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi beynəlxalq zənglərin orta

qiymətlərinin 48 faiz, genişzolaqlı şəbəkə qiymətlərinin isə 32 faiz aşağı salınmasına imkan verə bilər. Beynəlxalq təcrübədə liberallaşdırma həyata keçirildikdən sonra beynəlxalq zənglərin həcmnin 32-104 faiz aralığında artdığı, qiymətlərin isə 30-90 faiz aralığında azaldığı müşahidə edilmişdir. Bununla yanaşı müəyyən edilmişdir ki, beynəlxalq şlüzlər üzərində yüksək xüsusi çəkiyə malik iştirakçıların üstün mövqeyə malik olduğu ölkələrdə qanunsuz daxil olan trafik ümumi beynəlxalq trafikdə 30-60 faiz aralığında paya malikdir və bu da, öz növbəsində, vergidən yayınmalarla müşayiət olunur.

Yol Xəritəsində təklif edilir ki, xarici investorların cəlb edilməsi və RYTN-nin tabeliyində olan telekommunikasiya qurumlarının, ilk növbədə "Aztelekom" MMC, Bakı Telefon Rabitəsi İstehsalat Birliyi və "AzInTelecom" MMC kimi təşkilatların özəlləşdirilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Sənəddə bu fəaliyyətin icrası üçün 2018-2020-ci illər nəzərdə tutulsa da, hələ ki, hər hansı real addımlar atılmayıb.

Rəsmi statistik məlumatların da təhlilindən göründüyü kimi, sabit telefon şəbəkəsi xidmətləri bazarında özəl sektorun payı 4-5%-dən çox deyil. Ən son statistikaya görə internet xidmətləri bazarında özəl sektorun nisbi üstünlüyü (55% ətrafında) olsa da, 2010-2018-ci illərdə bu sektorun bazar payı sürətlə azalaraq təxminən 90%-dən 55%-ə qədər geriləmişdir. Baxmayaraq ki, internet xidmətləri təqim edən bütün bazar iştirakçılarının 90%-dən çoxu qeyri-dövlət sektorunu təmsil edir. Amma beynəlxalq internet trafikinin ölkəyə gətirilməsi üzrə xidmətlərin cəmi 2 özəl şirkətin əlində təmərküzləşməsi göstərir ki, problem təkcə dövlət sektorunun inhisarçılığı ilə də yekunlaşmır. Yəni telekommunikasiya sektorunda islahatlar özəlləşdirməyə ilə məhdudlaşmamalı, daha geniş miqyaslı olmaqla liberallaşdırmanı nəzərdə tutulmalıdır. Çünki bəzən özəlləşdirmə dövlətin inhisarçılığını aradan qaladırır, amma əvəzində özəl subyektin inhisarçılığı yaranır. Liberallaşdırma islahatları isə mülkiyyət fərqi qoymadan rəqabətli bazarın, xidmətlərin göstərilməsində bütün oyunçulara bərabər şərtlərin yaradılmasını nəzərdə tutur.

"Antiinhisar fəaliyyəti haqqında" Qanuna əsasən, bazar payı 35 faizdən çox olan təsərrüfat subyekti hökmran mövqeyə malik subyekt hesab edilir. Hazırda Azərbaycanın telekommunikasiya sektorunda, xüsusilə sabit və mobil telefon xidmətləri bazarında çox az istisna ilə bütün oyunçular hökmran mövqeyə sahibdirlər. Qanunun 8-ci maddəsinə əsasən, hökmran mövqə tutan subyektlər rəqiblərinin bazara daxil olmasına əsassız manelər yaratmaq imkanına malikdirlərsə, bu inhisarçılıq hesab edilir və ona qarşı qanunvericlik qaydasında tədbirlər görülməlidir. Hazırda dövlət mülkiyyətində olan sabit telefon şəbəkə şirkətlərinin rəqiblərinə, xüsusən onların nömrələrinin, internet infrastrukturunun (xüsusən fiber-optik xətlərin) bazasında genişzolaqlı internet xidmətləri təklif edən müstəqil operatorlara qarşı bu cür manelər yaratmaq üçün texniki və texnoloji imkanları mövcuddur. Bu, dövlət şirkətlərinin həm zəruri infraquruktura, həm də bu infraquruktura üzərindən xidmət göstərmək imkanına malik olmasını nəzərdə tutur.

Nəhayət, vacib məqamlardan biri telekommunikasiya şirkətlərinə münasibətdə antiinhisar qanunvericiliyində olan ziddiyətli müddəaların mövcudluğudur. Belə ki, NK-nin 19.07.2013-cü il 189 sayılı qərarına əsasən, "Aztelekom" MMC, "Bakı Telefon

Rabitəsi” MMC kimi dövlət rabitə şirkətləri təbii inhisar subyektlərinin siyahısına daxil edilib. Halbuki həm “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Qanunda, həm də “Təbii inhisarlar haqqında” Qanunda müəyyənləşdirilən “təbii inhisar” anlayışı bu qurumların fəaliyyətinin xarakterinə uyğun deyil. Adıçəkilən normativ-hüquqi sənədlərdə təbii inhisar dedikdə, istehsalın texnoloji xüsusiyyətlərinə görə rəqabətin olmadığı şəraitdə tələbatın ödənilməsi daha səmərəli olan və inhisar subyektlərinin istehsal etdiyi əmtəə (xidmət) istehlakda başqa əmtəə (xidmət) ilə əvəz edilə bilməyən bazar vəziyyətidir. Lakin real təcrübədə həm sabit telefon, həm də genişzolaqlı internet xidmətləri bazarında çoxsaylı bazar oyunçularının (eləcə də özəl subyektlərin) mövcudluğu, onların əlverişli qiymətə və zəruri keyfiyyətdə xidmətlər təqdim edə bilməsi, dövlətin təbii inhisar subyekti hesab olunan rəqiblərini əvəzləyə bilmək potensialına malik olması telekommunikasiya şirkətlərini müvafiq siyahıdan çıxarmağı zəruri edir. Bunun üçün ilk növbədə “Təbii inhisarlar haqqında” Qanunun “təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələri” adlanan 5-ci maddəsindən rabitə xidmələrinin çıxarılması vacibdir.

Bütövlükdə aparılan analizlər əsasında rabitə sektorunda dövlətsizləşdirmə və liberallaşdırma islahatları ilə bağlı aşağıdakı addımların atılması zəruridir:

- **İslahatların ilk mərhələsi olaraq telekommunikasiya şirkətlərində korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi, Direktorlar (Müşahidə) Şuralarının real fəaliyyəti və icra orqanları üzərində real nəzarət (təsir) imkanları təmin edilməlidir;**
- **Bu şirkətlərin məlumat açıqlığına və şəffaflığına dair tələblər sərtləşdirilməlidir;**
- **Şirkətlərin fəaliyyətini tənzimləyən normativ sənədlər, onların strukturu və səlahiyyətli şəxsləri barədə məlumatlar internet resursları vasitəsilə ictimailəşdirilməlidir;**
- **Şirkətlərin maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun tərtibi və açıqlanması təmin edilməlidir;**
- **Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan hədəflərə uyğun olaraq islahatların 2-ci mərhələsi kimi dövlətə məxsus telekommunikasiya şirkətlərinin dövlətsizləşdirilməsi prosesi başa çatdırılmalıdır;**
- **Telekommunikasiya şirkətlərinin dövlətsizləşdirilməsi modeli seçilərkən investisiya müsabiqələri vasitəsilə səhmlərin nəzarət zərfi strateji investora təklif edilsə də, Türkiyə modelində olduğu kimi səhmlərin müəyyən hissəsinin (25-30%-i) fond birjası vasitəsilə açıq bazarda satışa çıxarılması məqsədəuyğundur;**
- **Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan hədəflərə uyğun olaraq telekommunikasiya sektoru üzrə müstəqil tənzimləyici qurumun yaradılması və onun effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsi prosesi qısa zamanda başa çatdırılmalıdır.**

Müəllif: Rövşən Ağayev

